

werkt, een uitstekende indruk heeft kunnen krijgen van de bonte veelvuldigheid waarin de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme zich heeft voltrokken. Boeiend als ze is heeft ze ook iets tragisch. Welk een hoeveelheid tegenstellingen, wederzijdse grieven, twisten en conflicten tussen mensen die om Gods wil en naar eer en geweten meenden aldus en niet anders te mogen denken en handelen. Welk een scala van stromingen, richtingen en modaliteiten. Hoeveel 'Einzeltgänger', lieden van wie verhaald wordt dat zij alleen kwamen te staan en dat zij zich eenzaam en miskend voelden. Welk een paradoxale gevoelens bij godgeleerden die een 'ondogmatische dogmatiek' voorstonden of die zich als verknochte kerkleden nochtans in 'zelfstandige afhankelijkheid' van God wisten. Hoe groot en hoe hevig zijn de spanningen geweest tussen individualisme en separatisme enerzijds en afhankelijkheid aan de vertrouwde kerkelijke kaders anderzijds; tussen bijbelse gehoorzaamheid en trouw aan belijdenis en traditie; tussen bevindelijkheid en orthodoxie en tussen nagestreefde verdraagzaamheid en als onvermijdelijk ervaren leertucht en verketteringzucht. 'Het zal voorwaar lang duuren eer wij malkander met Disputeeren zullen in den Hemel helpen' (101), aldus een achttiende-eeuwse 'gereformeerde piëtist', naar wiens woorden zo slecht is geluisterd dat het aantal beschikbare kolommen van het Lexicon blijkaar niet groot genoeg kan zijn.

Gelukkig viel er bij lezing ook nog wel te glimlachen. Zoals over de hofprediker die bij de doop van prinses Juliana de aanwezigen voorhiel te zijn opgegaan naar de 'begrafenis met Christus' van de dopeling (133). Of over de achttiende-eeuwse dominee die doet denken aan een volksmissionaris in de Romana, omdat hij na een boetepreek theatraal de zegening weigerde, maar onmiddellijk daarna de kansel weer beklom om alsnog de zegen op te leggen (339).

Een grote verdienste van deze uitgave lijkt me ook nu weer te liggen in het streven van nagenoeg alle auteurs om hun object van binnenuit te begrijpen en te beschrijven. Zal dit bevorderd zijn doordat de redactie bij voorkeur kerkelijke geestverwanten aan het woord heeft gelaten, minder gemakkelijk moet dit zijn geweest ten aanzien van sommige twintigste-eeuwers die in de wereld van het nationaal-socialisme of communisme zijn terecht gekomen. Wel heeft het lofwaardig streven nogal eens geleid tot nietszeggende getuigenissen, zoals die van een achttiende-eeuwse predikant, die zijn ambtgenoten aanried 'dat wij ons zoo zeer niet toeleggen op een stuursche houding en een driftig streng, maar op eene deftige ernsthaftigheid' (331). Vervolgens geven karakterisering en het betrachten van de 'ware gerechtigheid', het staan 'in het volle licht' en het verdedigen van de 'geref. waarheid' de desbetreffende intenties weliswaar getrouw weer, maar de kerkhistoricus kan daar toch eigenlijk weinig mee aanvangen. Een enkele keer ben ik gestuit op een onhistorische identificatie, wanneer bijvoorbeeld wordt opgemerkt dat